

жихатдан ҳар бир слот (компонент) фрейм доирасида ўзига хос функционал вазибаларга эга томонларини кузатдик. Жумладан, тугалланишни англатадиган тил бирликларининг нафақат шаклий кўрсаткичлари, таркибий бўлаклари, балки маъно ва мазмун жихатидан ҳам турлилиги кўриб ўтилди. Аспектуал

фреймлар фақатгина феъл доирасида эмас, балки номинатив бирликларнинг таъсирини ҳам эътиборга олади. Аспектуалликнинг фрейм сифатида воқеаланишида уларнинг структур, семантик ва функционал хусусиятларга боғлиқлигини кузатиш мумкин.

Адабиётлар

1. Белошапкова Т.В. Когнитивно-дискурсивное описание категории аспектуальности в современном русском языке. Автореф. дисс. докт. филол. наук. – Москва: 2008. – С. 40.
2. Бондарко А.В. и др. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис (Коллективная монография). – Л.: «Наука», 1987. – С.348.
3. Сафаров Ш. Семантика. – Тошкент: “Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси”, 2013. 344-б.
4. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З. и др. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: 1996. – С.187
5. Dirk Geeraerts. Cognitive Linguistics: Basic Readings. (Charles J. Fillmore 373-401.). Frame semantics. Mouton de Gruyter. 2006. 496-p.
6. Dirk Geeraerts. Cognitive Linguistics: Basic Readings. Grammatical construal. The relation of grammar to cognition. Mouton de Gruyter. 2006. 496-p.
7. Dirk Geeraerts. Theories of Lexical Semantics. Oxford University Press. 2010. -342-p.
8. Rene Dirven, Marjolijn Verspoor. Cognitive Exploration of Language and Linguistics. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 2004. 290-p.
9. Ronald W. Langacker. Cognitive Grammar. Oxford University Press. 2008. 571-p.
10. Vyvyan Evans and Melanie Green. Cognitive Linguistics. An Introduction. Edinburgh University Press, 2006. 851-p.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада аспектуал семантиканинг фрейм доирасида ўрганилишининг назарий асослари берилган ва маълум мисоллар асосида таҳлил этилган. Аспектуал фреймни ташкил этган тил бирликлари структура ва семантик жихатдан муррабаб тузилишга эга. Семантик нуқтаи назардан фарқланиш қатнашувчи тил бирликларининг предикатга мослашиши ва улар узатадиган маълумотларга боғлиқ. Аспектуалликнинг фрейм тадқиқининг майдон назариясидан фарқланиш хусусиятларини очиқ бериш мақола мазмунини ҳисобланади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается изучение аспектуальной семантики в сфере фреймов и приводятся теоретические основы этого подхода. Языковые единицы аспектуальных фреймов имеют сложные структурные и семантические образования. Разница языковых единиц и предикатов, с семантической точки зрения, связана с соответствием и передающей информацией. Основным содержанием статьи является - показать различие полевой теории и теории фреймов в исследовании аспектуальности.

SUMMARY

The article deals with the study of aspectual semantics in frame field and there are suggestions on the theoretical basis of this approach. The language units in actual frames have complex structural and semantic forms. The differences of language units and predicates from the semantic point of view, are connected with concordance and information. The main content of the article is to differentiate theoretical approaches to frame and field.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ЭТНОГРАФИЗМЛЕРДИҢ АФФИКСАЦИЯ УСЫЛЫ МЕНЕН ЖАСАЛЫҰЫ

А.А.Сабурова – филология илимлериниң кандидаты

Ўзбекистан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәдениет институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: кўшимча, тузиш, яратиш, сўзнинг пайдо бўлиши, калит мол, кизнинг харажатлари.

Ключевые слова: окончание, создание, образование слова, выкуп, приданое.

Key words: ending, building, word formation, buying, dowry.

Хәр қандай тилдиң морфологиялық қурылысында дөренди сөзлер белгили бир орын тутады, Олар тилде атқаратуғын хызметлери, өзине тән өзгешеликлери менен ажыралып турады. Дөренди сөзлер – түбир хәм сөзлерге сөз жасаўшы қосымталардың қосылыўы менен жасалатуғын бирликлер. Сөз жасаўшы аффикслердиң жалғаныўы арқалы аффиксация усылы менен жаңа сөзлер жасалады. Бул усыл тилдеги ески хәм өнимли усыллардың бири.

Қарақалпақ тилиндеги этнографизмлер сөз шақаплары көзқарасынан алып қарағанда атлықлар түринде өнимли ушырасады. Атлық жасаўшы қосымталардың қосылыўы менен атаўыш тийкарлы хәм феийл тийкарлы дөренди атлықлар жасалып, олар тилдеги көплеген этнографизмлердиң пайда болыўына хызмет етеди.

-Шы/-ши қосымтасы кәсип ийесин билдиретуғын сөзлер жасайды. Этнографизмлердиң қурамында усы қосымта менен жасалған төмендеги сөзлерди көрсетиўге болады: *қуўғыншы, жаўшы, арқаламайшы, тойшы, тойханашы, сүйиниш, айтыўшы* хәм т.б. Мысалы: Кемпир апасы болса оғада устамлы, тап тойға баратырғандай жасанып кийинип алған, мисли *тойшыдай* хәмме менен жаймашуўақ хош аллаяр айтсқан. (Х.Өтемуратова)

-Лык/-лик қосымтасы. Кәсип атамасын, сондай-ақ, тамыр-таныслық, туўысқанлық, жақынлық хәм т.б. сыяқлы мәнилерди билдирип келетуғын атлықлар жа-

сайтуғын бул қосымта этнографизмлерди жасаўда да өнимли қатнасады: *қалыңлық, қудалық, қәделик, хайтлық, бенделик, көримлик, өлимлик, қурбанлық* хәм т.б. Мысалы:

Жас та болсам қатықулақ сорлы едим,

Алпамыстың *қалыңлығы* деседи. («Алпамыс» дәстаны)

Қарақалпақ тилинде «қалың» сөзи турмысқа шығып атырған қыздың үйине күйеу тәрәпинен төленетуғын нәрселерди билдиреди. Қазақ тилиндеги этнографизмлерди изертлеген илимпаз Г.Адилова бул этнографизмнің этимологиясы ҳаққында пикир жүргизе отырып, оннан жасалған қалыңлық этнографизми жөнинде былай деп жазады: «*Қалың* сөзинен қазақ хәм айырым түркий тиллериндеги *қалыңлық* «келиншек» сөзи пайда болған. Оған татар хәм башқурт тиллериндеги *кәләш* «айттырылған қыз, келиншек» сөзин де жақынластырыўға болады. Бул сөз қазақ тилинде *қалаш* түринде қолланылып, ол тек қоспа сөздің қурамында ғана қолланылады: *қатын-қалаш*. Себеби, *қалаш* хәм *кәләш* сөзлери бир морфема болып есапланады, басқаша айтқанда, *қалыңлық* сөзине семасиологиялық жағынан *қалаш* лексемасы жақын хәм екеўи де бир мәни билдирип келеди» [1:25].

Қалыңлық этнографизминде сыпайы мәни бар, ол *айттырылып, атастырылып қойылған қыз, келиншек* мәнилерин билдирип келеди. Бул этногра-

физм қалың сөзине -лық қосымтасының қосылуы менен жасалған.

- **Хана** аффикс қандай да бір нәрсеге арналған орын-жай мәнісін аңлатады. Бул қосымта менен этнографизмдер өнімсіз жасалады: *тойхана, шиллехана* хэм т.б. Мысалы: *Тойханадан* үсти-үстине тамақ тасылып турды, үш аўара, төрт аўара табаклас болыў басланды. (Қ.Айымбетов) *Тойхана* той сөзине -хана аффиксиниң қосылуы менен жасалып, той болып атырған орын мәнісін аңлататуғын этнографизмди билдиреди.

Атлық жасаушы өнімсіз қосымталардың қатарында **-ғай** қосымтасы көрсетилип, бул қосымта менен *қудағай* сөзи жасалады [2:31]. Қуда ер адамды – келиннің әкесін билдирсе, *қудағай* хаял адамды – келиннің анасын билдиреди. Бул этнографизм *қуда-қудағай(лар)* түрінде жупласып та, *қудағай* түрінде дара келип те қолланылады. Мысалы: Назлы кемпир *қудағайы* менен келиннің тартысына төрелик гәп айттыўға тили мүки болып, сам-саз отыра берди. (К.Султанов)

-**Ма/-ме** қосымтасы түбир аңлатқан хәрекетке байланысly хәр қыйлы затлық мәнилерди билдиреди. Оннан мынадай этнографизмдер жасалады: *шабдырма, тыштырма* хэм т.б. Баланы бесикке салыўда орынланатуғын үрп-әдетлердің бирин билдиретуғын **тыштырма** (бесиктиң түбек туратуғын орнынан шашылатуғын *шашыў атамасы*) этнографизми көбинесе, дара түрінде қолланылса, *шабдырма* этнографизми *шабдыр* фэйилине - ма қосымтасының қосылуы менен жасалса да, көбинесе, бөлек қолланылмай, *шабдырма қәде* түрінде жумсалады. Усы көзқарастан, бул этнографизмди сөз қосылуы хэм аффиксация усылы менен жасалған этнографизм сыпатында қараўға болады. Мысалы: ... кишкене балалар үйдің ийнеўин түрип қарап, «бизлердің *шабдырма* қәдемизди бер» деп бакырысып атыр... (Қ.Айымбетов)

-**Ыў/-нў/-ў** аффиксис ис-хәрекет, процесс атамаларын, хәр қыйлы зат мәнилерин билдирип, төмендеги этнографизмдерди жасайды: *сыңсыў, жоқлаў, узатыў, шашыў, тоқтаў, айттырыў* хэм т.б. Мысалы: Бир аўқатлы адамның қызын жаслай-ақ екінши руўдың атақлы адамының баласына *айттырып*, нан сындырысып қойған еди. Қыз 18ге шықты, үйдің баўшуўларын тоқып болды, қыздың әкеси *узатарда* кийип кететуғын сәўкелени ислетиў исине киристи, ... (Қ.Айымбетов)

-**Ақ/-ек, -к/-к** және **-ық/-ик** қосымталары менен этнографизмдер өнімсіз жасалады: *қонақ, шақырық, қонық* хэм т.б. Мысалы: Кеш болған ўақта ақ отаўларға киргизилген әдиўди *қонақларға* «қонақ асы» бериле баслады. (Қ.Айымбетов) Қон фэйилинен - ақ қосымтасы менен жасалған *қонақ* этнографизми тойға, мерекеге келген мийман мәнісін билдирсе, усы фэйилден **-ық** қосымтасы менен жасалған *қонық* этнографизми той-мерекеге келетуғын қонақлар (мийманлар) ушын алдын ала арнаўлы белгиленип қойылған үй, қонақлар күтилетуғын үй мәнісін билдиреди.

-**Ыс/-ис, -с** аффиксис менен этнографизмдер жасалады: *жыртыс, шабыс* хэм т.б. (Бул жерде биз *шабыс этнографизмин шартлы түрде көрсетип өттик, тийкарынан, ат шабыс түрінде сөз қосылуы хэм аффиксация усылы менен жасалған этнографизм есапланады*). Мысалы: Сылаў майын жағып, оған хабаршыларға жүйрик атлар кереклигин, майданларды байланыстырмаққа тек самалдан жүйрик *шабыс* атлары ғана жарарын түсіндирди. (Х.Өтемуратова) Мереке, сейил, *ат шабысты* қыздырып, екеўи қушақласып дос болды. («Алпамыс» дәстаны)

- **Ым/-им, -м** қосымталары да этнографизмдерди жасаўда қатнасады: *келисим*. Мысалы: Қыз бенен келисим болғаны менен қыздың әкеси Төремурат бағаналы жиберген жаўшыларға – «қызым – жалғыз перзентим, оны Бегжанға берип кемпир менен сопайып қалғандай жағдайым жоқ, маған күш күйеў, бала болатуғын адам керек» – деп *келисимге* келмей қайтара берди. (Ж.Әбдимуратов)

Қарақалпақ тилинде фэйил сөзлер менен билдирилген этнографизмдер де бар. Олардан **-ла/-ле** қосымтасы менен этнографизмдер жасалады: *күйеўле, аласла, еңбекле* хэм т.б. Мысалы: Енди *еңбеклеўге*, ғаз-ғаз турыўға талапланажақ. (К.Рахманов)

Мақсетти иске астырап, –

Күйеўлеў деген дәстүр бар. (Т.Жумамуратов)

Қарақалпақ тилиндеги этнографизмдердің жасалуында көзге түсетуғын кубылыс – олардың дөренди сөзлерден жасалуы. Бунда сөз жасаушы қосымталар менен жасалған бирликлерге басқа сөз жасаушы қосымталардың жалғаныуы менен жаңа бирликлер жасалады. Бундай этнографизмдердің қатарына жоқарыда бир неше сөз жасаушы қосымталарға байланысly көрсетилген айырым этнографизмдерди киргизиўге болады: *қуў+ғын+шы, арқа+ла+май+шы, той+хана+шы, сүй+ин+ши, көр+им+лик, өл+им+лик, жоқ+ла+ў* хэм т.б. Мысалы:

Тойханашылар үстине тигилген үйлерге жайлашып уйықлайды. (Қ.Айымбетов) Сөйтип жорасы Нуржан «қарақшы»ның көмеги менен қатынлы болды, қалған ел арасындағы дәстүр *қуда-қудағайлықты* ақсақаллар тегислеп жиберди. (Ж.Әбдимуратов)

Келин келди, көриңиз,

Көримлигин бериңиз. («Бет ашар» жырынан)

Қыз-келиншеклер жыйналады,

Түрли ойындар ойналады,

Көримликери соралады. (Т.Жумамуратов)

Улыўма, қарақалпақ тилиндеги этнографизмдер мәнилері жағынан да, қурылысы жағынан да, қолланылуы өзгешеликтері бойынша да хәр қыйлы болып келеди. Олардың арасында этнографизм-лердің жасалуы да өзине тән ызымлылықтар, өзгешеликлер менен сыпатланады. Оларды үйрениў этнографиялық лексиканың әхмийетли бир тәрепин, айрықшалығын көрсетип береді.

Әдебиятлар

1. Адилова Г. Қарақалпақстан қазақтары тилиндегі этнографизмдер. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2015.
2. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалуы хэм морфология. -Нөкис: «Билим», 1994.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада қарақалпақ тилидаги этнографизмдернинг аффиксация усули билан ясаилиши масалалари тахлил килинади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются вопросы образования этнографизмов с помощью одного из продуктивных способов словообразования - аффиксации.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of forming ethnographisms by one of the productive ways of word formation -affixation.